

Tartu Ülikool

Filosoofia ja semiootika instituut

Semiootika osakond

Kelly Teidla

Surma kirjeldamise viisid eesti lastekirjanduses perioodil 1960-2021

Bakalaureusetöö

Juhendaja: Elin Sütiste

Tartu 2022

SISUKORD

Sissejuhatus	3
1. Uurimuse teoreetilised lähtekohad	6
1.1 Surm lastekirjanduses	6
1.2 Surma kirjanduslikud ja kultuuriloolised representatsioonid	8
1.3 Surma kirjeldamise viisid lastekirjanduses	9
2. Ülevaade uurimisobjektist, analüüsimaterjalist ja surma kirjeldamise viiside analüüs	11
2.2 Valitud lasteraamatute tutvustus	12
2.3 Surma kirjeldamise viisid	17
2.4 Surma kirjeldamise viisid raamatutes	17
2.4.1 Surmajärgse elu kujutamine	17
2.4.2 Olemisest mitte olemiseks	21
2.4.3 Sõna “surnud” kasutamine	22
Kokkuvõte	24
Analüüsi alusmaterjalid	25
Kasutatud kirjandus	26
Summary	28

Sissejuhatus

Olukorras, kus Covid-19 pandeemia kestab endiselt ja Eestis resideerub ligi 30 000 Ukraina sõjapõgenikku, keda puudutab surm hetkel otseselt nii isiklikul kui kollektiivsel tasandil, on surm meie igapäevaelus märksa nähtavamal ja lähemal, kui seni oleme harjunud. Vajadus avatud ja taktitundelise surma-teemalise arutelu järgi on inimese arengu seisukohast ülioluline, et ka edaspidi surma ja leinaga seotud tunnete ja mõtetega toime tulla.

Minu bakalaureusetöö teema on välja kasvanud seminaritööst, kus uurisin surma kujutamise viise eesti lastekirjanduses. Varasema töö eesmärk oli anda ülevaade sellest, kuidas selgitatakse surma eesti lastekirjanduses – uurisin loetud materjali kaudu, milliseid viise kasutatakse surma selgitamiseks, lõin esialgsed kategooriad ning analüüsisin, palju ühisosasid leidub loetud teoste ning teoreetilise materjali vahel.

Bakalaureusetöös soovin materjali laiendamise kaudu täpsustada ja välja selgitada surma kirjeldamise viiside kategooriad ja neid analüüsida. Uuritavad lasteraamatud on antud välja perioodil 1960–2021 ja on suunatud eel- ning algkooliealistele, ennekõike seetõttu, et just selles vanuses hakkavad lapsed mõistma surma olemust, selle universaalset ning pöördumatut loomust (Möttus 2014). Seetõttu on erinevatel meediumitel k.a. lastekirjandusel oluline roll näitamaks, et surm on inimlik ning sellega seotud valu ja lein raske, kuid loomulik osa elust.

Eestis on varasemalt lastekirjanduse ning surma teemat uurinud Mailis Möttus bakalaureusetöös „2. klassi õpilaste arusaamad peres toimuvatest sündmustest seoses surma, leina ja kaotusega” (Möttus 2014), kus autor tõstab esile biblioteraapia ja selle võimalust aidata leinavat last. Biblioteraapia eesmärk on aidata lugejal turvalises keskkonnas samastuda ja tulla toime keeruliste emotsioonide ja olukordadega, mida raamatud käsitlevad – raamatud võivad pakkuda raskete teemade selgitamiseks “keelt”, mis arvestab lapse kognitiivseid võimeid ja emotsionaalset arengut (Arruda-Colli jt 2017).

Värskeima ülevaate surma kujutamisest noortekirjanduses, sh tehes lühiülevaate ka lastekirjandusest, annab Kerli Kasari oma magistrisööses “Surma kujutamine uuemas algupärasel ja tõlkenoortekirjanduses” (Kasar 2021). Ühiskondlike ja kultuuriliste väärtuste ja arusaamade avaldumisest nüüdisaegses lastekirjanduses annab ülevaate Marleen-Heleen Puhke

bakalaureusetöö (Puhke 2019). Töö keskne seisukoht on, et lastekirjandus mängib olulist rolli väärtuste kujundajana ning on mõjus kommunikatsioonivahend nende sedastamisel.

Välismaisetest uurimistöödest tõstan esile artikli “Communication About Dying, Death, and Bereavement: A Systematic Review of Children's Literature” (Arruda-Colli jt 2017), mis annab süstemaatilise ülevaate inglise, prantsuse ja hispaania lastekirjandusest, kus käsitletakse surma. Samuti Klara Charlotte Schroth'i magistriritöö “Literary Representations of Death, Dying and Bereavement in Children's Literature” (2017), mis analüüsib surma kujutamist erinevate narratiivsete võtete kaudu. Kogumik “Global Perspectives on Death in Children's Literature” (Clement, Jamali 2016) sisaldab ligi 20 artiklit, mis pakuvad teoreetilisi vaatenurki surma teema käsitlemisele lastekirjanduses ja avab surma globaalsete representatsioonide olulisi aspekte.

Käesolev bakalaureusetöö on Eesti kontekstis uudne, kuna käsitleb ja analüüsib surma teemat mitme põlvkonna jagu uurimismaterjali põhjal. Varasemad tööd on pakkunud ülevaadet laste- ja noortekirjandusest, keskendudes eeskätt materjali värskusele või žanrianalüüsile, kuid senini on puudunud keskne ülevaade surma teemast ja selle kujutamisest lastekirjanduses. Sellest tööst võiks praktilist abi olla biblioteraapia valdkonna arendamisel Eestis. Samuti võiks sellest uurimismaterjalina kasu olla lastekirjanduse uurijatel.

Töö analüüsib ja annab lühikese ülevaate eesti lastekirjanduses esinevast surma teemast, kus käsitlen materjalina Eesti lastekirjanike töid. Raamatute valiku tegin soovitatud kirjanduse põhjal, mille koostas Lastekirjanduse Teabekeskus. Nimekirja koostamise lähtepunktiks oli, et raamatud käsitleksid otseselt või kaudselt surma ja on suunatud lugemiseks esimesele koolieale. Analüüsin ühtekokku 17 lastekirjandusteost, mille sihtrühmaks on esimeses kooliastmes õppivad ehk 6–11-aastased lapsed.

Perioodist 1960-2021 valisin teosed: Heino Väli „Hundikäpp“ (1964), Aino Perviku “Kunksmoor” (1973), Aino Perviku „Arabella, mereröövli tütar“ (1982), Arvo Vallikivi „Ajaprintsess“ (1981), Heljo Männi „Väikesed võililled“ (1983), Tiia Toometi „Vana aja lood“ (1983), Helle Laasi „Ajarefrään“ (1990) ja Leelo Tungla „Barbara ja suvekoerad” (1991), Jaanus Vaiksoo „Neli hommikut ja üks õhtu” (2000), Ivar Soopan „Kõik poisid ei saa suureks” (2008), Evelin Kivimaa „Kratitüdruk Krata ja ääretu suvi” (2011), Kadri Hinrikuse „Et head haldjad sind hoiaksid” (2012), Aino Perviku „Isegi Max ei usu enam” (2012), Triinu Laane

„Vana katkine kass” (2016), Juhani Püttsepa „Vanaema, kes muutus kutsikaks” (2016), Merle Liivaku „Kukesupp” (2017), Anti Saare „Külaskäik” (2017).

Neis raamatutes käsitletakse surma peamise või kõrvalteemana. Enamiku teoste eesmärk on selgitada surma olemust lapsele arusaadavate metafooride või mallide kaudu. On ka lugusid, kus ei püüta otseselt surma selgitada, vaid pigem tunnistatakse selle olemasolu.

Töö koosneb kahest peatükist. Keskendun esimeses peatükis surma diskursuse avamisele lastekirjanduse ja kultuurisemiootika kontekstis – annan ülevaate kultuurisemiootika rollist surma representatsioonide uurimisel kirjanduses, surma teema käsitlemises ja selle kirjeldamise viisidest lastekirjanduses.

Järgnevalt annan ülevaate uurimis- ja analüüsimaterjalist: teen sissejuhatuse eesti lastekirjandusse perioodil 1960-2021 ning tutvustan, millist rolli kandis lastekirjandus nõukogude perioodil ning kannab tänapäeval. Tutvustan ka analüüsimaterjali ja teen neist lühikokkuvõtteid.

Edasi keskendun surma kirjeldamise viisidele ning analüüsile. Töö analüüsikategooriad on *surmajärgse elu kujutamine, olemisest mitte olemiseks ja sõna “surnud” kasutamine*. Töö lõpus esitan kokkuvõtte.

1. Uurimuse teoreetilised lähtekohad

Siinses peatükis avan uurimistöö teoreetilist materjali. Esialgu teen üldise ülevaate surmast lastekirjanduses ning seejärel tutvustan kultuurisemiootika rolli surma representatsioonide uurimisel ja pakun sinna juurde materjali lastekirjandusest. Pärast seda tutvustan ka surma kujutamise viiside kategoriseerimise võimalusi, mida on välja pakkunud varasemad lastekirjanduse uurijad.

1.1 Surm lastekirjanduses

Surm lastekirjanduses on teema, mis on ühtaegu oluline, samal ajal ka tabu, mille kajastamist lasteraamatutes on pigem välditud (Niitra 2015 ja Weidebaum 2015). Kuna lastele kirjutavad eelkõige täiskasvanud, siis siin võib peegelduda ka soov lapsi teatud emotsioonidest säästa (Schroth 2017: 15), samaaegselt on ka autoril vaja arvestada lapse eest ja kogemusest johtuva vastuvõtuvõimega, viimast on mitmed uurijad pidanud lastekirjanduse kõige olulisemaks omaduseks (vt Niitra 2005). Et täiskasvanud kirjutavad lastele, siis iseloomustab see ka lastekirjanduse hübriidset iseloomu, kus segunevad lapse ja täiskasvanu omailmad, olles seega peegliks ühiskondlikele hoiakutele seoses keeruliste teemade käsitlemisega (Rudd 2004: 36, viidatud Schroth 2017: 7).

Lastekirjandus kui iseseisev kirjandusžanr hakkas arenema alates 17. sajandist ning selle peamine roll oli valdavalt kasvatuslik (Nikolajeva 1997, viidatud Niitra 2005: 6). Seega, kuigi varasemas lastekirjanduses kujutati surma otsekohesemalt, oli sel enamasti ka pedagoogiline eesmärk, et surmahirmu kaudu kasvatada kuulekust ja jumalakartlikkust (nt karistatakse vägivaldse surmaga pahelist tegelast) (Koutsompou, Kotsopoulou 2015: 154, viidatud Schroth 2017:16). Alates 20. sajandist, kui meditsiini areng vähendas laste ja täiskasvanute suremust ja surm kolis haiglasse, silme alt ära, enam nõnda palju ja otsekoheselt surmast ei kirjutatud (Gibson, Zaidman 1991, viidatud Kasar 2021).

Tänapäeval puutuvad noored surmaga vahetult kokku harvemini, seega võiks just raamatute kaudu selle tähendust taastada ja seekaudu lähemale tuua. Üleminekut lapseeest täiskasvanuikka ilmestabki noortekirjanduse eripära, kus uuritakse ja käsitletakse juba väga

juulgelt keerulisi ja emotsionaalselt laetud teemasid nagu seksuaalsus, vägivald, surm, narkootikumid jne (James 2009: 15, viidatud Schroth 2017). Samas nendib Kasar oma magistriritöös, et noortekirjanduses on surma teema ja selle laiahaardelisem käsitlemine olnud varasemalt pigem tagasihoidlik, kuid viimastel kümnenditel on nii maailmas kui Eestis selle käsitlemise sagedus kasvanud (Kasar 2021: 4). Ühe põhjusena näeb ta, et noortel puudub arvestatav arutelu surma teemal, surm on midagi, mida kardetakse ja seetõttu tekitab see samaaegselt ka põnevust ja huvi teema käsitlemise vastu (*samas*).

Surmal on mitmeid vastandlikke omadusi – ta on tundmatu ja allasurutud, *samas* ka vältimatu ja kõikjalviibiv. Seetõttu on ka surma kujutamine ja kirjeldamine segu inimlikust reaalsusest ja fiktsioonist (Schroth 2017: 15). Asjaolu, et me päris täpselt ei tea, mis saab inimesest pärast surma, tekitab ebamäärasust ja vastusteta küsimusi. Seega on lääne kultuuriruumis surma käsitlemine lastekirjanduses pigem tabu ja sellega kaasnevad emotsioonid nagu kurbus, lein ja depressioon stigmatiseeritud (Koutsompou ja Kotsopoulou 2015: 154, viidatud Schroth 2017: 15).

Taoline teema käsitlemine – seega mitte-käsitlemine – on pigem harjumuspärane ning mitmed lastekirjanduse uurijad on märkinud, et seetõttu võib lastel olla ka kõrgendatud huvi surmast rääkida ja kujutada seda oma mängudes (Dusinberre 1999: 124-25, viidatud Clement, Jamali 2016: 4-5). Mängusurmast kirjutab näiteks Heino Väli jutustuses “Hundikäpp”, kus tegelane surmatakse mängult, käbidega visates (Väli 1964: 103). Sarnast seika kirjeldab ka Heljo Männi raamat “Väikesed võililled”, kus minategelane mängib mängusõduritega ning kujutab, kuidas sõdurid võitluses maha kukuvad, verest tühjaks jooksevad ja surevad. Samaaegselt püüab vend veenda, et mängusõdureid saab alati ellu äratada ja nendega otsast peale mängida, kuid see tüdrukut enam mängima ei veena (Mänd 1983: 11).

Murdepunktiks surma kujutamisel lääne lastekirjanduses peetakse Astrid Lindgreni teost “Vennad Lõvisüdamed” (1973, e.k 1987), kus kujutatakse vendade Korpi ja Joonatani elu teispoolsuses, pärast mõlema traagilist ja enneaegset surma (Krusten jt: 170). Astrid Lindgren on ühes intervjuus öelnud, et tema lapsepõlves oli tavapärane mõelda, et pärast surma lähevad inimesed taevasse, kuid tänapäeval taolist n-ö turvalisust lastele ei pakuta (Schroth 2017: 17).

Laste esimene kokkupuude surmaga on tavapäraselt seotud just lemmikloomade või vanemate inimeste (nt vanavanemad või sugulased) lahkumisega. Kuna lemmikloomade eluiga on inimeste omast kordi lühem ning vanemaeliste sugulaste elu vastavuses lapse eluea

ootusega lühem, on ka loomulik, et lastele tutvustatakse surma lastekirjanduses loomade või vanavanemate surma näol (Corr 2004: 399). Nii tutvustatakse lapsele eluringi kulgu.

1.2 Surma kirjanduslikud ja kultuuriloolised representatsioonid

Kasar nendib, et surma teema on kirjanduses nii läbi põimunud, et on keeruline kõiki kirjeldamise viise kaardistada (2021: 20). Kirjanduses kasutatakse surma ja selle representatsioone mitmel tasandil – ta loob emotsionaalseid efekte, süžeepeördeid, arengut ning tal on fundamentaalne ja eksistentsiaalne seos – surmast kirjutamine on seotud sotsiaalsete küsimuste ja äratuntavate emotsioonidega, aidates seega ka ilmestada ühiskondlikke suhtumisi (Hakola, Kivistö 2014: 8). Samal ajal on mitmed kaasaja kultuurikriitikud heitnud lääne kirjandusele ette, et paljud surma teemat käsitlevad teosed ei suuda siiski midagi uut teemakäsitluse juurde pakkuda (Hakola, Kivistö 2014, viidatud Kasar 2021: 20).

Asjaolu, et keeltele on hulk sõnu tähistamaks surma ja suremist, toob Arrivé arvates välja surma nimetamise tabu (Arrivé 2010, viidatud Teodorescu 2015). Näiteks pakub prantsuse sõnastik ligi 38 asendust ja 103 sarnast eufemismi ja slängisõna verbile *surema*, samal ajal leiab vaid 14 sünonüümi sõnale *elama* (Teodorescu 2015: 57). Eesti keeles leidub samuti palju keelevasteid surmale nagu näiteks *viimne uni*, *lahkumine* või metafoorides ja idioomides nagu *surm ka ei võta sealt, kus midagi ei ole* ning ka teistes vanasõnades ja ütlustes (Kasar 2021: 21). Vastupidiselt sõnale *surm* on mitmeid kujundlikke väljendeid sõnale *elu*, kuid need sisaldavad enamasti ka otseselt sõna “elu”, näiteks *eluvaim*, *elusäde* jne (*samas*). Seega järeldeb Kasar, et surm on olnud varasemal ajal rahvasuus ja seas küll tavapärane nähtus, samas on tendents seda otseselt mitte nimetada, tuues ühe põhjusena välja vanarahva tõrjemaagia mõtte, millega välditi nõnda surma välja kutsumist (*samas*).

Lotman näeb, et surmaga leppimine ei kaota iseenesest sellega seotud probleeme ning seetõttu peab ta väga oluliseks vajadust surma mõtestada, kuna seekaudu antakse tähenduslikkus ka elule (Lotman 2001, viidatud Veidemann 2008: 810). Surma piiripealset olemust, ühest olekust teise minekut, on tähistatud erinevate uskumuste ja maagiliste toimingute kaudu, mis tulenevad religioonist ja maagilises mõtlemisest (Malinowski 1948, viidatud Kasar 2021: 12). Mütoloogilises ja folkloorses mõtlemises on taassünd see, mis surma võidab (Lotman 2001, viidatud Veidemann 2008: 810). Uskumus, et surma järel jätkub elu

mingis piiritaguses ruumis, eeldab ka hinge ja selle identiteedi püsivuse mõtte tunnustamist (Talts 2014: 16). Surm on piiriolukord siin- ja teispoolsuse vahel ning kultuuri jaoks defineerib see mitmeid n-ö elulisi situatsioone. Piirisituatsioonid on aga alati olnud ebakindlust tekitavad, need lõhuvad midagi senisest ja toodavad uut ning sageli on need ühiskondlikult ritualiseeritud sündmused (Haamer 2006: 212-213).

Lotmani semiootilise piiri kontseptsioon seob kahte omavahel vastanduvat ruumilist määratlust – on siin- ja sealpool, sees ja väljas, nähtav ja nähtamatu (Lotman 2001, viidatud Veidemann 2008: 806). Need on binaarsed opositsioonid, mis võimaldavad uurida maailma kirjeldamise mudeleid ja nende metakeelseid omadusi (Talts 2015: 16). Saussure'i strukturalistlik binaarsete opositsioonide teooria lähtub sellest, et need ei ole mitte eraldavad, vaid üksteist täiendavad (paaris)suhted. Ruumiline piir joonistub välja ka elu ja surma puhul, mida Lotman kirjeldab kui ühte domineerivamat viisi kultuuri ajakäsitluses – need kultuurid, mis justkui omavad mõtet ruumilisest siin- ja teispoolsusest, käsitlevad/rakendavad tihtipeale teispoolsuse teemat ka elu mõtestamisel, mis ei piirdu vaid n-ö siinpoolsusega (sõltumata, kas teispoolsust defineeritakse hea- või halvaloomulisena) (Talts 2015: 16). Seesuguseid binaarseid opositsioone, mis loovad keerulisi mentaalseid ja abstraktseid kujundeid, nagu näiteks valgus-pimedus, võib nimetada ka “opositsioonilisteks metafoorideks” (Martinek 2019: 298).

Lapsed õpivad binaarsete opositsioonide kaudu abstraktseid mõisteid ja ideid, moodustades vastandite kaudu omaette komplementaarsete tähenduste terviku (Putri, Sarwoto 2016: 82). See aitab kontseptualiseerida näiteks mõistepaare hea-halb, tõde-vale, valgus-pimedus (Barry 2002: 39, viidatud Putri, Sarwoto 2016: 82). Ka allpool välja toodud kategooriate sisu nagu *surmajärgse elu kujutamine*, *olemisest mitte olemiseks* ja sõna “*surnud*” *kasutamine* sisaldavad binaarseid opositsioone.

1.3 Surma kirjeldamise viisid lastekirjanduses

Lastekirjanduses on surma kirjeldamise viise kategoriseeritud erinevalt, kirjeldatakse nii motiivi, suremise viisi kui ka surma kunstilisi representatsioone/metafoore (metakeeleline funktsioon). Tihtipeale saame vaadelda esinemise viiside kategooriaid ka paralleelselt.

Nagu eelpool mainitud, siis on surmal kirjanduses narratiivne jõud, ehk surm on justkui katalüsaator loo arenemiseks, üleminekuteks. Krusten jt (2006: 168) selgitavad mõistet “surm lastekirjanduses”, jagades surma teema esinemise lasteraamatutes kolmeks **motiiviks**: 1) tegelase surm kui narratiivi osa, mis on vajalik pinge tekitamiseks, konflikti lahendamiseks; 2) surm kui raamatu keskne probleem, mis seostub noore tegelase identiteedi kujunemisega, elu mõtte otsinguga, elu pühiväärtuste selgitamisega; 3) kui üks kõrvalteemasid, käsitlemaks surma kui elu loomulikku koostisosa.

Surma-uuriija Charles A. Corr (2004, 2009) on jaganud surma esitamise enim levinud viisid lastekirjanduses kolme kategooriasse: 1) (lemmik)looma surm – jagatud omakorda kolme kategooriasse (loomulik, teadlik ja ootamatu surm); 2) pereliikmete surm; 3) sõbra ja sugulase surm.

Surma kultuuriline representatsioon on püüde kirjeldada ja kujutada meile tundmatut nähtust. Surmakogemust on keeruline edasi anda, kuna see asub väljaspool inimese tunnetuslikku reaalsust ja keelt, mistõttu luuakse metakeeleliste funktsioonide kaudu nähtuse kirjeldamiseks n-ö surma metakeelt (Talts 2016: 16). Metakeelelist funktsiooni saame vaadelda lähtuvalt kontekstist (metafüüsiline, metafooriline kirjeldus).

Metakeele loomise printsiibist johtuvalt on juba Vana-Kreekast alates seostatud surma näiteks uinumise ja kõrvutades seda inimese jaoks millegi meeldiva ja tuttavaga ning kirjeldades sedasi oleku muutust olemisest mitteolemiseks (Moody 1993, viidatud Kasar 2021: 21, 23). Seda kirjeldab Kasar ka kui “pehmetes toonides esitatud kujutised”, mis on vastandiks grotesksetele näidetele, kus kujutatakse verd, valu, kannatusi jm (Kasar 2021: 23). Võiks öelda, et ka lastekirjanduses kasutatakse näiteid, mis keskenduvad pigem helgete või neutraalsete kujutelmade loomisele.

Ka eesti rahvausundis on tugevalt välja joonistunud uskumus, et surm pole midagi lõplikku, vaid osa surevast elab teisepoolsuses hingena edasi (Haamer 2006: 214). Surmajärgse elu kujutamine on kirjanduses laialt levinud ning see on tavaliselt fantastiliste ja mütolooliliste sugemetega (Kasar 2021: 23). Räägitakse, kuidas hing lahkub teise ilma, kas siis taevasse, põrgusse, tähtede tagusesse või vaimude maailma. Teatud juhul on sel ka religioosseid sugemeid (taevas, põrgu), kuid tänapäeva kujutelmades ei ole seosed nii selged (*samas*).

2. Ülevaade uurimisobjektist, analüüsimaterjalist ja surma kirjeldamise viiside analüüs

Siinses peatükis tutvustan eesti lastekirjandust perioodil 1960-2021 ning analüüsiks valitud teoseid. Ülevaade tekstidest ilmestab, kuidas ühel või teisel määral on kõik tekstid seotud surma, suremise ja leinaprotsessi ja nende kujutamise viisidega. Surma kujutamise viisidest annan põhjalikuma ülevaate peatükis 2.4 “Surma kirjeldamise viisid raamatutes”.

2.1 Eesti lastekirjandus perioodil 1960-2021

Toetun kokkuvõttes suuresti Eesti Lastekirjanduse Keskuse koostatud ülevaatele lastekirjanduse ajaloost.

Selleks, et anda parem ülevaade lastekirjandusest alates 60ndatest, selgitan pisut ka varasemat aega ja muutusi, mis hiljem mõjutas lastekirjanduse arengut. Pärast nõukogude okupatsiooni 1940. aastal allutati lastekirjandus täielikult riiklikule kontrollile ning suleti kõik varasemad lasteajakirjad ja kirjandusega seotud institutsioonid. Loodi keskmisele koolieale mõeldud ajakirjad „Pioneer” (1940-1995) ning „Mäng ja töö” (1940-41), mille eesmärk oli levitada nõukogude ideoloogiat. (ELK i.a)

40ndate ja 50ndate laste- ja noorsookirjandus pidi pakkuma uusi eeskujusid ja kujutama sotsialismi vaenlaseid võimalikult halvast valguses. Lastekirjandus oli ka kunstilises mõttes surutud kitsastesse raamidesse, mis käis rangelt kommunistliku ideoloogia mõõdupuu järgi. Peale Stalini surma algas nn sulaperiood, mil ka lastekirjandus vabanes järk-järgult jäiga poliitilise surve alt. 1950-ndate teisel poolel ja 1960-ndatel tuli kirjandusse uus põlvkond autoreid, kelle lapsepõlv jäi iseseisvusaega ning kes olid kogenud sõja ja võimuvahetusega seotud traumasid ja kasutasid hoogsasti võimalust stalinismijärgses optimistlikus kultuurisituatsioonis end väljendada. Kujunes välja ka elukutselise lastekirjaniku ametistaatus. (ELK i.a)

1960. aastast hakkas “Pioneeri” kõrval ilmuma ka lasteajakiri “Täheke”, mis oli eelkõige suunatud nooremale koolieale (Saar 2015: 30). Lastekirjanduses on märke sellest, et süüvitakse väikelapse hingeellu ning ta ei ole vaid tööriist, keda tuleb kasvatada kuulekaks ühiskonna liikmeks. Lapsel on õigus olla ka “paha” ja öelda välja, mis talle ei meeldi.

Lastekirjanikud võtsid eesmärgiks olla lapsele rohkem sõber kui kasvataja, kõnelesid nagu omasugusega ning andsid vabaduse ise tekste tõlgendada ja sõnumeid luua. Kuuekümnendatel taaselustub ka kunstmuinasjutt, mille kaudu tutvustatakse lapsele erinevaid abstraktseid mõisteid ja ideid, kuid 70ndatel taandub taas. Tänapäeval on just kunstmuinasjutu žanr lastekirjanduses prevaleeriv. (ELK i.a)

Oluliseks peetakse ka lastekirjanduse tõlkeid, mis avardasid lugejate ja kirjanike silmapiiri. Näiteks Astrid Lindgreni “Pipi Pikksukk” oli tavaliselt murdev ja tabusid adresseeriv, kuid tõlgiti esmakordselt eesti keelde alles 23 aastat pärast esmailmumist Rootsis (e.k 1968) (Høyer 2013: 21). Teisi Lindgreni teoseid oli eesti keelde tõlgitud juba varem. Sarnane murdepunkt toimus ka raamatu “Vennad Lõvisüdamed” (Lindgren 1973, e.k 1987) ilmumisel ja tõlkimisel. Kõrvalmärkusena: ka tänapäeval seavad lapsevanemad kahtluse alla, kas raamatus käsitletud rasked teemad, k.a enesetapu temaatika puudutamine lastekirjanduses on sobiv (Høyer 2013: 21).

80ndate lastekirjandust iseloomustab temaatiline avardumine, mitmesuguste elunähtuste käsitlemine, mineviku-ihalus ja vastupanu venestamispüüdele, mis tugevnes eriti kümnendi lõpul. 90ndate periood oli eesti lastekirjanduses keeruline – kirjanikel oli raskusi värsketes turumajanduse tingimustes orienteeruda ning teisalt ei osatud lastele uues olukorras ka midagi toeks pakkuda. Kadus n-ö elukutselise lastekirjaniku positsioon. Originaalloomingu nappuse tõttu ilmus seega palju tõlketeoseid ja kordustrükke, mis olid odavalt toodetavad, kuid sisutühjad. Seetõttu peetakse 90ndaid eesti lastekirjanduse mõõnaperioodiks. (ELK i.a)

Tänapäeva lastekirjandus on liikunud kunstmuinasjutu žanri, mis on eelkõige suunatud eelkooliealistele ja kooli algastmele. Selle kõrval saab lugeda ka realistlikke lugusid tegelaste argielust ning üha rohkem käsitletakse kaasaja lastekirjanduses ka varasemalt pigem vähe arutatud teemasid. (ELK i.a)

2.2 Valitud lasteraamatute tutvustus

Selle töö raames selekteeritud lasteraamatud on valitud eelkõige seetõttu, et puudutavad kas pea- või kõrvalteemana surma.

Heino Väli „Hundikäpp” (1964), räägib loo poistekampade vahelisest sõjamängust. Hundikäpp, Punaraudsik, Raimond, Louis ja Ragulka ehitavad suveks kindluse ning otsustavad

seejärel ametlikult moodustada kamba koos pealikuga. Koos seisavad nad vastu ebaõiglusele ja kaitsevad kindlust teiste külapoiste rünnakute eest. Pärast üht õnnetut lahigut, kus võetakse kindluse kõige tähtsam vara, selle taskurätikust lipp, määratakse vastutavatele kaitsjatele, Hundikäpale ja Louis'le surmalaskmine ragulka ja käbimoona läbi.

Märksõnad: mängusurm, sõbra surm, sõna *surnud* kasutamine

Aino Perviku „Kunksmoor” (1973) räägib vahetust ja armsast nõiamoorist nimega Emmeliine, kes elab keset merd üksikul saarel ja valdab mitmete maagiade kõrval ka elustamise kunsti, millega ta päästab merre hukkunud linde ja inimesi. Raamatule ilmub ka jätkulugu „Kunksmoor ja kapten Trumm” (1975).

Märksõnad: õnnetussurm, teine ilm

Arvo Vallikivi „Ajaprintsess” (1981) koosneb 19st filosoofiliste sugemete, ka pisut moraliseeriva tooniga lühikestest muinaslugudest, mõned neist nagu “Ajaprintsess”, “Olematus”, “Liikumine ja surm”, “Seebimullitüdruk” arutlevad ka surma teemal kas otseselt või kõrvalmõttena.

Märksõnad: loomulik surm, teine ilm

Aino Perviku „Arabella, mereröövli tütar” (1982) räägib mereröövlijõugu elust, käsitledes samuti filosoofilist laadi küsimusi, mis mõtisklevad elu ja surma, headuse ja kurjuse üle. Jutustuses on surm üheks keskseks tegelaseks, lugu ise lõpeb samuti laevahukuga, kus jäävad ellu vaid nimategelane ja rändaja Hassan.

Märksõnad: loomulik surm, vägivaldne surm, õnnetussurm, pereliikme surm, sõprade surm, sõna *surnud* kasutamine, teine ilm, olemisest mitte olemiseks

Heljo Männi „Väikesed võililled” (1983) on autobiograafiline teos kirjaniku lapsepõlvest. Raamat kirjeldab väikese Heljo elu linnas, maal, koolis ja kodus. Looliin, mis puudutab ema venna, Heljo onu ja tema surma, on lapse elus läbivalt kohal. Ema ja vanaema lein puudutab last ja ajendab teda korduvalt surmast mõtisklema. Ühtlasi kirjeldatakse raamatus korduvalt mängusurmasid, kui ka kohtumisi “päris” surnukehadega, mis jätab lapsele painava mälu pildi.

Märksõnad: loomulik surm, haigus, mängusurm, pereliikme surm, sõna *surnud* kasutamine, olemisest mitte olemiseks

Tiia Toometi „Vana aja lood” (1983) tutvustab aega, mis on olnud enne meid, kui ka ajakäsitluse filosoofilist poolt – seda, et iga uus aeg, olevik, saab üks hetk vanaks, minevikuks. Raamatus üritatakse luua seoseid lugejast lapse ja n-ö vana aja lapse vahel. Surma kohalolu on siin nii allteksti, kui otsese käsitlusena pidevalt olemas, kirjeldatakse nii vanavanemate, vanavanavanemate kui koduloomade surma ja selle loomulikkust aja kulgemise tausta. Samuti tuuakse välja vanarahva uskumusi seoses surmaga.

Märksõnad: loomulik surm, pereliikme surm, sõna *surnud* kasutamine, olemisest mitte olemiseks

Helle Laasi „Ajarefrään” (1990) on autobiograafiline teos, mis kirjeldab lapse silmade läbi neid õuduseid, mida kogeti sõjajärgsetel aegadel Saaremaal, sealhulgas ka oma isa surma pealtnägemist. Surm ja sellega kaasnev kaotusvalu on jutustuses pidevalt kohal.

Märksõnad: vägivaldne surm, pereliikme surm, sõna *surnud* kasutamine

Leelo Tungla „Barbara ja suvekoerad” (1991) jutustab loo tüdrukust, kes põgeneb kodust, eksib metsa ja vigastab end. Metsas päästab tüdruku kamp hulkuvaid koeri, kes olid eksinud või olid omanikud nad teadlikult hüljanud. Koerad jutustavad lapsele mitmeid lugusid koeraelust ja ka surmast, mis teinekord on ka inimeste julmusest või teadmatuses põhjustatud.

Märksõnad: loomulik surm, vägivaldne surm, pereliikme surm, sõna *surnud* kasutamine, teine ilm

Jaanus Vaiksoo „Neli hommikut ja üks õhtu” (2000) on jagatud aastaegade järgi nelja osasse ning kirjeldab nimategelase Joonase aasta kulgemist. Raamatu peatükis “Kevadõhtu” meenutab nimategelane möödunud kevadeid, kui mindi vanaisa juurde maale. Ühel kevadel aga vanaisa enam ei olnud, kuna oli talvel raskelt haigeks jäänud ning seejärel surnud. Lapsed osalevad ka matusetalitlusel. Lepituse leidmiseks läheb Joonas maale, et võtta ette iga aastane rännak sooheinamaale, mida taat omal ajal koos lastega külastas.

Märksõnad: loomulik surm, pereliikme surm, sõna *surnud* kasutamine, teine ilm

Ivar Soopan oma autobiograafilises teoses „**Kõik poisid ei saa suureks**“ (2008) jutustab tõestisündinud lugusid enda lapsepõlvest 80-ndatel. Raamat algab Jani parima sõbra Villu matusetalitusega. Lugu kirjeldab poistekampade vahelist võitlust parvlaeva ning kindluse üle, mille Jan, Villu ning ülejäänud poistekamp ehitasid. Raamatu lõpus selgitatakse, et Villu suri vingugaasimürgistusse.

Märksõnad: õnnetus, sõba surm, sõna *surnud* kasutamine

Evelin Kivimaa „**Kratitüdruk Krata ja ääretu suvi**“ (2011) peategelased Triinu ja Kusti otsustavad teha endale igavuse peletamiseks krati. Kratitüdruk on lastega ühevanune (u 4-aastane) ning saab nimeks Krata. Koos lastega võetakse terve suvi ette mitmeid seikluseid. Raamatu lõpus upub vend Kusti järve, jäädes vesikasvude vahele kinni. Surma selgituseks öeldakse, et poiss läks vetevaimudele külla. 2022. aastal on raamatule ilmunud ka järg „Kratitüdruk Krata otsib näkkide kodu“, kus kratt läheb kadunud poissi veelusesse maailma otsima.

Märksõnad: õnnetus, pereliikme surm, sõna *surnud* kasutamine, teine ilm

Kadri Hinrikuse „**Et head haldjad sind hoiaksid**“ (2012) peategelased Tuule ja Uku on 8-aastased kaksikud, kelle ema on surnud vähki. Laste isa ei tule naise kaotusega toime ning mehel tekib depressioon. Seetõttu on jäänud unarusse nii tema ise kui ka lapsed ning nende lein. Kuna lähedastel täiskasvanutel pole aega ega energiat, et olukorda lastele selgitada, loovad õde-vend kujutuse, et nende ema on muutunud haldjaks ning elab edasi haldjariigis. Uku ja Tuule kujutavad tihti ette ema elu haldjariigis, kuidas ta neid sealtpoolt valvab ning nende eest hoolitseb.

Märksõnad: haigus, pereliikme surm, sõna *surnud* kasutamine, teine ilm

Aino Perviku „**Isegi Max ei usu enam**“ (2012) on osa raamatuseeriast “Tirilinna lood”, kus tegelased Max, Jüri, Jaap, Roosi ja Reti seisavad silmitsi igapäevaelu probleemidega. Seeria varasemas raamatus „Kui sa näed korstnapühkijat“ soovib Roosi endale õde või venda. Seejärel satuvad Roosi pere head sõbrad autoõnnetusse ning eluga pääseb vaid imikust tütar Truuta. Orvuks jäänud laps jääb Roosi perre, kuid Roosit saadab süütunne, et tema soovi tõttu õnnetus toimus.

Märksõnad: õnnetus, sõna *surnud* kasutamine

Juhani Pütsepa „Vanaema, kes muutus kutsikaks“ (2016) räägib loo väikese Marie vaatevinklist, kelle vanaema sureb ning lapsele selgitatakse, et vanaema luud-kondid maeti maha, kuid tema hing läks taevasse. Ka pere 19-aastane koer sureb järgmisel kevadel. Emal on raske toime tulla kahe lähestikuse surmaga peres. Kui perre võetakse uus koer, on Marie ema veendunud, et tegemist on vanaemaga, kes on taaskehastunud kutsikaks. Seda hakkab uskuma ka Marie.

Märksõnad: loomulik surm, pereliikme surm, sõna *surnud* kasutamine, teine ilm

Triinu Laane „Vana katkine kass. Vana katskinõ kass“ (2016) kirjeldab vana kassi elu ning selle lähenevat lõppu. Kui vana kass sureb, siis usuvad inimesed, et kassi hing on lennanud ära teise ilma.

Märksõnad: loomulik surm, sõna *surnud* kasutamine, teine ilm

Merle Liivaku „Kukesupp“ (2017) jutustab linnapoiss Atsist, kelle perre võetakse kanatibud. Poisi lemmiktibu nimeks saab Opel, kuid tibu kasvades avastatakse, et tegemist ei ole mitte kana vaid kukega. Kukk muutub ajaga aina kurjemaks ning ründab pereliikmeid, mille peale pereisa otsustab kukel pea maha võtta. Lapsed tapmist ei karda, vaid ema on juhtunud kohkunud. Kuke kehast otsustatakse keeta kukesupp. Kuke pea maetakse sauna taha „loomade surnuaeda“. Hiljem kukesuppi süües meenutatakse veelkord Opelit ning selgitatakse, et Opel läks pilve peale ingliski nagu Pipi ema (Astrid Lindgren „Pipi Pikksukk“). Raamatu lõpus lehvkitab perekond taeva poole ning tänavad kukke koosveedetud aja eest.

Märksõnad: eutanaasia, pereliikme surm, sõna *surnud* kasutamine, teine ilm

Anti Saare „Külaskäik“ (2017) räägib Robist, kelle vanaema on äsja surnud. Laps külastab vanaisa, et olla talle seltsiks. Ühel õhtul läheb Robi vanavanemate aeda jalutama ning leiab õunapuu alt ühe ilusa õuna. Õuna sees on auk ning selle serval istub õunauss, kes last endaga kaasa kutsub. Õunaaugus seigeldes kohtub Robi ka surnud vanaemaga.

Märksõnad: loomulik surm, pereliikme surm, sõna *surnud* kasutamine, teine ilm

Raamatute lühikirjeldused ja nendega kaasnevate märksõnade loetelud ilmestavad, et kõik materjalina käsitletud teosed puudutavad surma ja selle kujutamise viise. Järgnevas peatükis ongi vaatluse all surma kirjeldamise viisid ja nende võimalikud kategoriseerimise viisid.

2.3 Surma kirjeldamise viisid

Tuvastasin 17-st loetud raamatus ligikaudu 12 erinevat surma kirjeldamise viisi, mida saab jagada kolme põhikategooriasse, mis sisaldavad eneses omakorda ka erinevaid binaarseid opositsioone.

1. Surmajärgse elu kujutamine (sh taevas/paradiis/põrgu/tähtede tagune/vaimude maailm/keha ja hinge eraldumine/taaskehastumine/keha matmine ja hinge lahkumine)
2. Olemisest mitte olemiseks (magama jäämine, vaikus)
3. Sõna “surnud” kasutamine (vastandina elule, mängusurm)

2.4 Surma kirjeldamise viisid raamatutes

Kategooriate analüüsis keskendun materjalile ja toon seoseid näidete ja teoreetilise materjali vahel. Analüüsimaterjalina käsitlen 17 eesti lastekirjanduse teost, mis käsitlesid surma pea- või kõrvalteemana. Kõige enam kujutati vanavanemate (n = 4), vanemate (n = 3), koduloomade (n = 5) või laste surma (n = 5). Sugulaste (n = 1), või sõprade (n = 2) surma esines harvemini. Sõna “surm” või “surnud” kasutati (n = 10) üpris tihedalt, samuti kirjeldatakse surmajärgset elu (n = 8) ja olemist ja mitte olemist (n = 5).

2.4.1 Surmajärgse elu kujutamine

Loetud materjalist kerkis esile surmajärgse elu kujutamine erinevate motiivide kaudu. Teise ilma kontseptsiooni käsitleb 8 raamatut 17st („Kratitüdruk Krata ja ääretu suvi”, „Et head haldjad sind hoiaksid”, „Vana katkine kass”, „Kunksmoor”, „Arabella, mereröövli tütar”, „Külaskäik”, „Kukesupp”, „Neli hommikut ja üks õhtu“). Näiteks liigenduvad sinna taevas, paradiis, põrgu, tähtede tagune, vaimude maailm, keha ja hinge eraldumine, taaskehastumine,

keha matmine ja hinge lahkumine. Seega on kõigis neis näidetes tarvis presupositsioon, et on olemas siin- ja sealpoolne ilm ja nende vahelisi üleminekuid tähistab piir. Samuti hinge võime säilitada oma identiteeti püsivalt eri kehastustes (k.a väljaspool maist keha). Seega on siin omaette binaarseteks vastanditeks keha ja hing ning siin- ja teispoolsus.

Teise ilma minekuks on tarvis kahe ilma vahelist enamasti ühesuunalist liikumist. Seetõttu on teise ilma mineku kontekstis siin- ja sealpool skaalal liikumine valdaval ka püsiva iseloomuga, s.t peale teise ilma minekut tagasi "siipoole" ei tulla. Samas taassünni ja surmalähedase kogemuse motiivi on sisse kirjutatud kahekordne piiriületus – sinna- ja tagasi siipoole. Näiteks raamatus "Väikesed võililled" (Mänd 1983) kirjeldatakse seika, kus naabrimees sattus deliiriumi ja sellest johtuvalt käis ära taevas. Otseselt pole selgitatud, kas tegemist oli n-ö surmakogemusega või pigem deliiriumist põhjustatud hallutsinatsiooniga, igal juhul kirjeldatakse kogemust kui teises ilmas ära käimist. Siin kirjeldatakse seisundit, mida on veel võimalik ümber pöörata:

"Ja nüüd tahangi jutustada ühest joomalõpust, mil meie majaperemees käis deliiriumis olles taevas ära. Kui Aita ema tema käest küsis, aga seda sain ma Atsi ja Aita käest teada, et ta küsis: "Kas taevas oli ka hea olla?", vastas härra Apfelbaum: "Ei olnud. Seal pidi iga päev laulma ja kapsasuppi sööma." Ent ta ei osanud laulda ja kapsasuppi ei sallinud silmaotsaski." (Mänd 1983: 60)

Taaskehastumise teemat on lasteraamatute puhul kasutatud ka teatud vahepealsete leinaseisundite kirjeldamiseks, vaheetapina leppimaks surma pöördumatu loomusega. Raamatus "Vanaema muutus kutsikaks" (Püttsepp 2016) on pereemal raske leppida nii oma ema kui ka pere lemmiklooma lähestikuse surmaga ning värskelt võetud kutsikale omistatakse/nähakse temas omadusi, mis meenutavad surnut.

„Ma kardan, et ta ema muutus pärast surma koeraks! Ma vaatasin kohe, kui see kutsikas tuli, et ta on vananimese moodi.“ „See ei ole ju üldse paha saatus!“ naeris isa. „Nüüd on vanaema jälle meiega.“ „Vanaema muutus kutsikaks,“ plaksutas väike Marie käsi.” (Püttsepp 2016: 17)

Mida enam hakkab kutsikas aga oma koerale iseloomulikke iseloomu näitama, seda keerulisem on pererahval tõlgendada tema käitumist vanaemalikuks. Raamatu lõpus nenditakse, et kutsikas on iseseisev olend ning seejärel toimub leppimine vanaema jäädava surmaga.

Teise ilma siirdumine eeldab tinglikult ka elu jätku tolles teises ilmas. Keha jäetakse maha, aga hing jätkab elamist teises reaalsuses, näiteks hinged, kes on surnud, jõuavad haldja- („Et head haldjad sind hoiaksid“) või vetemaailma (“Kratitüdruk Krata ja ja ääretu suvi”). Ka vanaaja rahvas uskus, et hing võib pärast surma minna teise kehasse ja ilmuda siirdhingena mõne looma kujul, näiteks hingelinnu, liblika, putuka, mardika või mõne muu väikese looma näol (Kilp 2000). Masing leiab, et hing on õrn vaimusilmale nähtamatu nähtus, mis surma korral lahkub kehast ning muutub loodusvaimuks, haldjaks või hoopis hiievaimuks (Masing 1995: 89-94).

Teist ilma tähistab näiteks taeva, pilve, tähe, vikerkaare või mõne muu meile loomuliku nähtuse kasutamine. Tavapäraselt kirjeldatakse, et pärast hinge lahkumist mahajäänud keha maetakse või n-õ utiliseeritakse mõnel muul moel, näiteks süüakse kuke keha ära. Teise maailma siirdumise rituaal on sarnane manala rituaaliga, ehk et kehad maetakse maha ning hinged on selleks ajaks jõudnud teise ilma.

“Inimene viib vana katkise kassi keha metsa püstkoja lähedale ja kaevab augu. (...) Inimesed panevad kassi keha auku ja ajavad mulla peale. Neile meeldib uskuda, et kui nad ära surevad, satuvad nad kassiga samasse maailma ja näevad jälle vana katkist kassi. (...) Kui vanaema Kristel vanaks saab ja tema nimi koos temaga, siis lõpuks saab vanaema Kristel külma ja jääb kopsupõletikku või kukub maha ja saab infarkti või lihtsalt jääb oma voodis magama. Ja siis sureb vanaema Kristel koos oma vana nimega ära. Talle kaevatakse auk nagu vanale katkisele kassile ja tema keha pannakse sinna sisse. Aga tema mängib samal ajal juba selle teise maailma püstkoja lähedal vana katkise kassiga. Ja vanaema Linda ja suur must koer koos oma nimedega on ka seal.” (Laan 2016: 20-30)

Ka manalas säilib n-õ maise elu projektsioon, kuid asub teistpoolsuses (teoses esineva maise elu püstkoda on olemas ka teises ilmas). Manala (ka Toonela) tähistab surnuteriiki, mida juhib Mana (ka Tooni). Manala pärineb sõnast *Maan all* ehk maa all. Eisen kirjeldab manalat sarnasena maa-pealse eluga, kuid erineb selle poolest, et manalas valitseb igavene hämarik. Manalasse kogunevad kõik surnud hinged olenemata maisest staatusest ehk ei tehta vahet n-õ heal ega halval. Manalat seostatakse ka surnuaiaga, kuhu kehad maetakse (Eisen 1995: 33-34).

Taevas ja ilm olid vanale eestlasele üks ja sama. Esialgelt teati taevast Maaema antipoodina. Masing oletab, et algselt võis olla meie päris oma sõna taeva tähistuseks «jumala» (vrld. Sumeri an -taevas ja ülijumal). Samuti toob ta nõrga võrdusseose manala ja taeva vahel, kuid pidas tõenäoliseks asjaolu, et taevas on miskit isiku ja asja vahepealset (Masing 1995: 18).

Teoses „Neli hommikut ja üks õhtu“ räägib vanaisa lapselapsele taeva ja maa vahelisest lepingust. Ka siin ei ole täpsustatud vahekorda isiku ja asja vahel, taevale viidatakse kui miskile loodusliku ning üleloomuliku vahepealsele.

Masing nendib, et kõige rohkem on Eestis arenenud veemütoloogia. «Näkk» asub meres, järvedes ja tiikides ehk Eiseni järgi ülepea sügavamates vetes, eriti armastavat nad neelukohti, kõikuvaid kohti mererandades, mida hakati nimetama näkiaukudeks. Näkk oli koguni nii populaarne, et hakati neid ka metsas nägema. Setumaalt on teateid vetevaimudest. Arvatakse olevat vanemat sorti pärimus. On ka teisi nimetusi, näiteks vesihaldjas, merehaldjas, järve-, jõe- või kaevuhaldjas. Mõnikord nimetatakse neid ka vaimudeks – kaevuvaim, merevaim, veevaim.

Nojah, aga miks Kusti juba tagasi ei ole?“ küsib Krata nina luristades. „Kas ta siis ei tea, et me mureseme tema pärast?“ „Veealuse maailma aeg liigub hoopis teises rütmis kui meil siin maa peal,“ seletab ema. „Iga veealune tund on üks maapealne aasta. Loodame, et Kusti tuleb varsti tagasi! Ega keegi teda seal vägisi kinni hoia. Aga kui ta otsustab vetevaimudele külla jääda mitmeks päevaks, siis... ema silmadesse valguvad pisarad, „ei ole mind enam elavate hulgas, kui Kusti maa peale tagasi tuleb. Ja ta ise on samasugune poisike nagu praegu. (Kivimaa 2011: 93)

Masing kirjeldab haldjaid kohakaitsevaimuna, kes on seotud mingi võimupiirkonnaga (peamiselt looduslik paik, nt: mets). Eestlase *jumala* mõiste kattub *haldja* mõistega, kuid haldjaid otseselt ei kummardata [vrd. Eesti rahvausundi hiitejumalad, kuigi kattuvusi leidub ka hiie hinge ja haldja vahel (Loorits 1990, 67)]. Masing viitab sellele, et haldjad pärinevad algselt surnutest, kuid on ka tõendeid, mis viitavad asjaolule, et haldjas on vaheetapp üleüldise elususe muutumisel individuaalseks hingeks (Masing 1995, 117-143).

Tuule ja Uku uskusid, et pärast surma elab ema tegelikult kusagil koos haldjatega, võib-olla on isegi haldjaks muutunud. (...) Kogu kurvastuse juures, et ema nendega enam polnud, tundsid kaksikud pisukest põnevust, kui mõtlesid, et ema kusagil haldjateriigis elab. Õhtuti enne magamajäämist arutasid Tuule ja Uku, millised need haldjad õigupoolest olla võiksid ja mida kõike ema haldjate seltsis ette võtab – kas nad loevad raamatuid, joonistavad ja sõidavad jalgratastega nagu nemad kunagi kõik koos tegid või hoopis lendavad ja tantsivad pehmetel pilvedel? (Hinrikus 2012, 33-34)

Uudset käsitlust teise ilma vaatepunktist pakub Anti Saare „Külaskäik“ (2017), kus noor Robi kohtub õunaussiaugus oma hiljuti surnud vanaemaga. Poiss kogeb õunaaugus seigeldes

erinevaid aistinguid ning mälestusi seoses surnud vanaemaga. Näiteks roomab ta läbi vanaema õmblusajade sahtli ning sõrmikkinda, mille vanaema oli enne oma surma lubanud kinni nõeluda. Rännakus jõuab ta vanaema ja vanaisa majja ning erinevatesse tubadesse, kus olid alles mälestused vanaemast. Oma teekonna lõpus kohtub Robi vanaema. Taaskohtumisel on lapsel võimalik vanaema süles nutta ning tunda taas tema hellust ja hoolt. Ussiaugust lahkudes meenutab lapselaps soojusega seike vanaemast ning räägib nendest vanaisale, et aidata ka teda leinaprotsessis.

2.4.2 Olemisest mitte olemiseks

Mitmel juhul kirjeldatakse raamatutes olukorda, kus surma selgituseks tuuakse, et keegi või miski on lakanud olemast. Olemise-mitteolemise suhe on eksistentsiaalne, nendel teemadel on arutlenud mitmed filosoofid, kes seostavad olemise inimeksistentsi ja elamisega. Seega on olemine paljuski võrdväärne eluga ja mitte olemine surmaga. Olekumuutus olemisest mitte olemiseks ongi üks piiri ületamise moment.

“Surm oli sinu endale ära märkinud,” vastas Kunksmoor. “Mulle sai see teada. Aga minuga on nii, et kui ma jaole saan, siis ma pean surma käest ohvri ära kiskuma. Sedasi ma saan aru, et ma olen veel olemas.” (Pervik 1973 [2011]: 17)

Näiteks küsib raamatus “Arabella, mereröövli tütar” (Pervik) nimegelane, mis on surm, millele ta saab vastuseks mitmeid tõlgendusi surmale teistest kultuuriruumidest, kuid üks vastustest jääb siiski defineerivaks: “Aga mismoodi on surm?” “Surm on see, kui enam midagi ei ole.” (Pervik 1982: 102).

“Ühel vihmasel õhtul ei tulnud Pambu koju. Hüüdsid küll hoovitrepil peal pimedas, aga Pambut ei olnud. Hommikul ei mallanud õieti süüagi, tormasid Pambut otsima. Hoovis volksas ringi igasuguseid kasse, küll tuttavaid, küll võõraid, aga keda ei olnud, oli Pambu... Pambu ei tulnudki enam kunagi tagasi... Ühel päeval märkasid, et Pambu liivakast on kööginurgast ära viidud, siis said lõplikult aru, et Pambut ei ole.” (Toomet 1983: 28-29)

“Oled sa siis päriselt seal pildi peal?” “Päriselt olen ammu surnud ja maha maetud. Aed ja majagi on lagunened. Pildi peal on ainult mälestis meist.” “Siis sind ju polegi enam,

vanavanaema?” “Natuke olen ikka.” “Kus sa oled, vanavanaema?” “Ma olen natuke sinu vanaemas ja natuke sinu emas ja natuke sinus eneses ka.” (Toomet 1983: 39)

“Keegi ei rääkinud ühtki sõna. Ent siis tuli ema ise minu juurde, võttis mu ümbert kinni ja ütles õõnsa pühaliku häälega: “Enam ei ole sul onukest.” Ja hakkas lohutamatult nutma.” (Mänd 1983: 71)

2.4.3 Sõna “surnud” kasutamine

Sõna *surnud* oli mitmes teoses kasutusel, enamasti pakuti sinna kõrvale ka kujundlikumat selgitusviisi, nt teoses „Vanaema, kes muutus kutsikaks“ (Püttsepp 2016). Kuid teostes „Isegi Max ei usu enam“ (Pervik 2012) ning „Kõik poisid ei saa suureks“ (Soopan 2008) ei pakuta niivõrd kujundlikke lahendusi, kuid siiski olukorda teadvustatakse ning tunnustatakse sellega kaasnevaid leinatundeid. Ehk eeldus on, et lugeja mõistab mingil määral surma olemust. Siinkohal arvestan ka muude samatüveliste variantidega nagu surm, surema, surnu jne.

Raamatus “Väikesed võililled” kirjeldatakse seika, kus noored lapsed lähevad surnuaeda, et seal ringi vaadata. Peategelase sisekõne vihjab, et kogemus on tema jaoks hirmutav. Samas teadmine, et kuskil maetakse parasjagu noort tütarlast, on omaette erutav.

“Aita tuli siiski tagasi ja seletas õhinal: “See on üks noor tütarlaps, vaevalt seitsmeteistkümneaastane. Suri kopsupõletikku. Kui sa teaksid, kui ilus kleit on tal seljas! No tule vaatama!” Ja tiris mind kättpidi endaga kaasa.” (Mänd 1983: 34)

Surnukeha nägemine tekitab hirmu. Hiljem küsib ema, ega ta surnukeha ei vaadanud. Laps valetab, kuid näeb ka mõnda aega hiljem hirmutavaid unenägusid surnud tütarlapsest. Surma kohalolu on raamatus väga tuntav, mitmeid kordi kirjeldab laps oma onu varajase surma mõjusid tema perekonnale, nende kurbust. Ja sellest, kuidas ta kirjutas mälestusluuletuse oma onust, mida loeti tema surma-aastapäeval ette. Onu ema ehk vanaema palub lapsel kirjutada ka tema jaoks järelhüüde hetkeks, kui tema peaks surema ja maha maetama (oma lapse kõrvale). Surnute ja elavate vahele tõmmatakse piir – elu on midagi oma, siin ja surm on midagi võõrast ja sealpool piiri, mida ületada ei saa.

“Hajaliolev ema oli parem kui rääkiv ema: tema lakkamatu surmajutt ängistas meid. Ja isegi see, et kodusest onu Ruudist oli ema suus saanud äkki jääk Rudolf, rõhutas elavate ja surnute vahelist piiri.” (Mänd 1983: 72)

Loos “Kõik poisid ei saa suureks” varjutab ja joonistab narratiivse seose raamatu alguses kirjeldatud sõbra Villu surm, loo lõpus saame teada, kuidas noor sõber sureb.

„Kas sa kuulsid juba?“ küsis ta. „Mida?“ „Villu kohta.“ „Ei kuulnud, mis Villuga siis on?“ „Keegi oli õpetajate toa juures kuulnud. Seal räägiti et ta olla surnud,“ ütles Silver, sõnad, mis tundusid Janile algul rumala naljana . . . „Villu suri läinud öösel,“ lausus ta poisile vaikselt, endal silmad märjad. „Villu isa rääkis, mis juhtus, aga ega me ka täpselt ei tea.“ Jan jooksis oma tuppa ja heitis näoli voodile. Ta ei nutnud, kuid tal oli halb. Nüüd teadis ta kindlalt et see oli tõsi.” (Soopan 2008: 169-170)

Elusa ja surnu vaheline piir meenub kas siis, kui karakterid meenutavad surnut ja nendivad, et nende mälestuste kaudu hoitakse justkui tegelasi oma südames elus, elavad seal edasi.

Heino Väli raamatus “Hundikäpp” (1960) on surm sõja(mängu) pidamisel olulisel kohal. Siin segunevad kujutelm ja reaalsus üheks, ka n-ö mängusurm (ragulkaga lastud käbi läbi) on raamatutegelaste jaoks väga reaalne ja valulik kogemus.

““Louis? Meil oli siin üks Louis, aga ta oli naru seltsimees ja me lasksime ta maha.”
Louis langetas uuesti pilgu. Siis ütles “See Louis ... ongi surnud.”” (Väli 1960: 128).

Tegelane, kes arguse eest mängult surmatakse, ei kuulu enam mängu. Püüdes taas sõpruskonnaga liituda tunnistab ta, et n- ö eelmine Louis ongi selle rituaali läbi surnud. Siinkohal on tinglik surm piir mängu ja reaalsuse vahel. Mängusurrakse päriselt, aga reaalsuses läheb elu edasi. Surma märgib poiste jaoks maha kukkumine/langemine:

“Hundikäpp mõisteti surma ja tuleb maha lasta kindluse valli ääres kuue sammu kauguselt ragulkaga. Lasta tuleb korraliku männikäbiga ja sihtida tuleb rinda ja lasta nii, et on küllalt tunda, aga ka mitte liiga palju. Ja kui saab pihta ja kukub maha, siis on surnud.” (Väli 1960: 103).

Kokkuvõte

Käesoleva bakalaureusetöö eesmärgiks oli analüüsida surma kujutamise viise eesti lastekirjanduses perioodil 1960-2021. Analüüsin ühtekokku 17 lastekirjandusteost, mille sihtrühmaks on esimeses kooliastmes õppivad ehk 6–11-aastased lapsed. Keskendusin lasteraamatutele, mis käsitlevad ühel või teisel moel surma, suremist ja leinaprotsessi ning kuidas ja milliseid metakeelseid võtteid on nende esitamiseks kasutatud. Surma teema käsitlemine lastekirjanduses avab võimaluse luua diskussiooni surma kui elu loomuliku nähtuse üle. Samuti aitab see luua keelt, mille kaudu surmast rääkida – lastekirjandus pakub surma käsitlemiseks selgituseks erinevaid metafoore.

Analüüsitud teosed on perioodist 1960-2021 valisin teosed: Heino Väli „Hundikäpp“ (1964), Aino Perviku „Kunksmoor“ (1973), Aino Perviku „Arabella, mereröövli tütar“ (1982), Arvo Vallikivi „Ajaprintsess“ (1981), Heljo Männi „Väikesed võililled“ (1983), Tiia Toometi „Vana aja lood“ (1983), Helle Laasi „Ajarefrään“ (1990) ja Leelo Tungla „Barbara ja suvekoerad“ (1991), Jaanus Vaiksoo „Neli hommikut ja üks õhtu“ (2000), Ivar Soopan „Kõik poisid ei saa suureks“ (2008), Evelin Kivimaa „Kratitüdruk Krata ja ääretu suvi“ (2011), Kadri Hinrikuse „Et head haldjad sind hoiaksid“ (2012), Aino Perviku „Isegi Max ei usu enam“ (2012), Triinu Laane „Vana katkine kass“ (2016), Juhani Püttsepa „Vanaema, kes muutus kutsikaks“ (2016), Merle Liivaku „Kukesupp“ (2017), Anti Saare „Külaskäik“ (2017). Kõik materjalina käsitletud teosed puudutavad surma ja selle kujutamise viise. Neis raamatutes käsitletakse surma peamise või kõrvalteemana ning enamiku teoste eesmärk on selgitada surma olemust lapsele arusaadavate metafooride või mallide kaudu.

Tulemusena leidsin, et surma kirjeldamiseks kasutatakse mitmeid erinevaid metakeelseid võtteid nagu surmajärgse elu kujutamine (sh taevas/paradiis/põrgu/tähtede tagune/vaimude maailm/keha ja hinge eraldumine/taaskehastumine/keha matmine ja hinge lahkumine, olemisest mitte olemiseks (magama jäämine, vaikus), sõna “surnud” kasutamine (vastandina elule, mängusurm). Töö aitab mõista, milliseid surma kirjeldamise viiside kategooriaid on võimalik eristada ja kuidas neid kasutatakse lastele surmast rääkimisel.

Kategooriate analüüsis keskendusin materjalile ja tõin seoseid näidete ja teoreetilise materjali vahel. Kõige enam kujutati vanavanemate (n = 4), vanemate (n = 3), koduloomade (n = 5) või laste surma (n = 5). Sugulaste (n = 1), või sõprade (n = 2) surma esines harvemini. Sõna “surm” või “surnud” kasutati (n = 10) üpris tihedalt, samuti kirjeldatakse surmajärgset elu (n = 8) ja olemist ja mitte olemist (n = 5).

Analüüsi alusmaterjalid

Hinrikus, Kadri 2012. *Et head haldjad sind hoiaksid*. Tallinn: Tammeraamat.

Kivimaa, Evelin 2011. *Kratitüdruk Krata ja ääretu suvi*. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda.

Laan, Triinu 2016. *Vana katkine kass. Vana katskinõ kass*. Tallinn: Päike ja Pilv.

Laas, Helle 1990. *Ajarefrään*. Tallinn: Eesti Raamat.

Liivak, Merle 2017. *Kukesupp*. Tallinn: Pilgrim.

Mänd, Heljo 1983. *Väikesed võililled*. Tallinn: Eesti Raamat.

Pervik, Aino 1973 [2011]. *Kunksmoor*. Tallinn: Tammeraamat

– 1982. *Arabella, mereröövli tütar*. Tallinn: Eesti Raamat.

– 2012. *Isegi Max ei usu enam*. Tallinn: Tammeraamat.

Püttsepp, Juhani 2016. *Vanaema, kes muutus kutsikaks*. Tabasalu: Actual Print.

Saar, Anti 2017. *Külaskäik*. Tallinn: Päike ja Pilv.

Soopan, Ivar 2008. *Kõik poisid ei saa suureks*. Tallinn: Eesti Päevaleht.

Toomet, Tiia 1983. *Vana aja lood*. Tallinn: Eesti Raamat.

Tungal, Leelo 1991. *Barbara ja suvekoerad*. Tallinn: Eesti Muusikafond.

Vaiksoo, Jaanus 2000. *Neli hommikut ja üks õhtu*. Tallinn: Avita.

Vallikivi, Arvo 1981. *Ajaprintsess*. Tallinn: Eesti Raamat.

Väli, Heino 1964. *Hundikäpp*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Kasutatud kirjandus

Arruda-Colli, F., N., Marina; Weaver, S., Meaghann; Wiener, Lori 2017. Communication About Dying, Death, and Bereavement: A Systematic Review of Children's Literature. *Journal of Palliative Medicine* 20(5): 548–559.

Clement, D., Lesley; Jamali Leyli. 2017. *Global Perspectives on Death in Children's Literature*. Edinburgh University Press.

Corr, Charles A. 2003-2004. Pet Loss in Death-Related Literature for Children. *OMEGA* 48(4): 399-414.

– 2009. Siblings and Child Friends in Death-related Literature for Children. *OMEGA* 59(1): 51-68.

Eesti Lastekirjanduse Keskuse (ELK) kodulehekülj i.a. Kättesaadav: <https://elk.ee/lastekirjandus/ajalugu/>, vaadatud 22.05.2022.

Eisen, Matthias Johann 1995. *Eesti mütolooiad*. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda.

Hakola, Outi; Kivistö Sari 2014. *Death in Literature*. Cambridge Scholars Publishing.

Kasar, Kerli 2021. *Surma kujutamine uuemas algupärases ja tõlkenoortekirjanduses*. Magistritöö. Tallinna Ülikool.

Kilp, Alar 2000. *Loomakultus eesti mütolooias*. Kättesaadav: http://vana.loodusajakiri.ee/eesti_loodus/EL/vanaweb/0008/mytoloogia.html, vaadatud 24.05.2022.

Krusten, Reet; Kumberg, Krista; Mürsepp, Mare; Niitra, Mari; Ojala, Hille; Palm, Jaanika; Reidolv, Malle; Tarrend, Ave 2006. *Lastekirjanduse sõnastik*. Tallinn: Eesti Lastekirjanduse Teabekeskus.

Kumberg, Krista; Martson, Ilona; Mattheus, Ave; Niitra, Mari; Palm, Jaanika 2014. *Eesti laste- ja noortekirjandus 1991-2012*. Tallinn: Eesti Lastekirjanduse Keskus.

Lindgren, Astrid 1987. *Vennad Lõvisüdamed. Röövlitütar Ronja*. Tallinn: Eesti Raamat.

– 1988. *Pipi Pikksukk*. Tallinn: Eesti Raamat.

Loorits, Oskar 1990. *Eesti rahvausundi maailmavaade*. Tallinn: Perioodika.

Lotman, Juri 1990. Kunst modelleerivate süsteemide reas. *Kultuurisemiootika*. Tallinn: Olion, 8-31.

Masing, Uku 1995. *Eesti usundid*. Tartu: ILMAMAA.

Mõttus, Mailis 2014. 2. Klassi õpilaste arusaamad peres toimuvatest sündmustest seoses surma, leina ja kaotusega. *Bakalaureusetöö*. Tartu: Tartu Ülikool.

Niitra, Mari 2015. Lastel pole tarvis seda jälkust lugeda!. *Sirp*. Kättesaadav: <http://www.sirp.ee/s1-artiklid/c7-kirjandus/lastel-pole-tarvis-seda-jalkust-lugeda/>, vaadatud 24.05.2022.

Puhke, Heleen-Marleen 2019. Ühiskondlike ja kultuuriliste väärtuste avaldumine nüüdisaegses lastekirjanduses. *Bakalaureusetöö*. Tartu: Tartu Ülikool.

Putri, Anita; Sarwoto, Paulus 2016. Saussurian Binary Opposition as the Narrative Structure of Williams' Summer and Smoke. *Journal of Language and Literature*, 16(01):82-98. DOI:10.24071/joll.2016.160110.

Saar, Olivia 2015. Ajakirjad ajapildis. 55 aastat Tähekesed ja 75 aastat Pioneeri sünnist. *Nukits*. Tallinn: Eesti Lastekirjanduse Keskus.

Schroth, Charlotte Klara 2017. Literary Representations of Death, Dying and Bereavement in Children's Literature. *Magistritöö*. University of St Andrews; Universidade Nova de Lisboa.

Talts, Karina 2014. Vägivaldne surm Aischylose tragöödias „Agamemnon“. *Methis Studia humaniora Estonica*, 14, 15–29. DOI: 10.7592/methis.v11i14.3690.

Veidemann, Rein 2008. Piiri mõistest Juri Lotmani semiootikas. *Keel ja Kirjandus*, (51)10: 803–814.

Weidebaum, Reet 2015. Kirjandusteadlane: lastekirjanduses on endiselt palju klassikalisi tabuteemasid. *ERR*. Kättesaadav: <https://kultuur.err.ee/308624/kirjandusteadlane-lastekirjanduses-on-endiselt-palju-klassikalisi-tabuteemasid>, vaadatud 23.05.2022.

Summary

The Bachelor's thesis explores death representation in Estonian children's literature from the period 1960-2021. The thesis gives an overview of different aspects of death representation in literature, focusing on metaphors and material acquired from children's literature.

The children's books studied were published in the period 1960–2021 and are aimed at pre-school and primary school children, primarily because it is at this age that children begin to understand the nature of death, its universal and irreversible nature (Möttus 2014). Therefore, different media have e.g. children's literature plays an important role in showing that death is human and that the pain and grief associated with it are a difficult but natural part of life.

This study aims to analyze how death is represented in children's literature, and how these representations could be categorized into binary oppositions in the context of semiotics. The second layer of these binary oppositions includes a process of metaphorization.

As a result, I found that a variety of meta-linguistic techniques are used to describe death, such as depicting life after death (including heaven/paradise/hell / behind the stars/spirit world/body and soul separation/reincarnation / burying and leaving the soul, not being (falling asleep, silence), the use of the word “dead” (as opposed to life, gambling death) The work helps to understand which categories of ways of describing death can be distinguished and how they are used to tell children about death.

Olen bakalaureusetöö kirjutanud iseseisvalt. Kõigile töös kasutatud teiste autorite töödele, põhimõttelistele seisukohtadele ning muudest allikatest pärinevatele andmetele on viidatud.

Autor: Kelly Teidla

(allkiri)

.....

(kuupäev)

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Kelly Teidla (sünnikuupäev: 02.10.1996)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „Surma kirjeldamise viisid eesti lastekirjanduses perioodil 1960-2021” näitel, mille juhendaja on Elin Sütiste;

1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile;

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 26. mail 2022.